

מיכל בראור

ציורי פרסקאות מ"בית איתמר" בקיבוץ אפיקים - שכבות של תקופה

מילות מפתח | פרסקו, בית איתמר, קיבוץ אפיקים, שימור

של שונברג - האחד ב"בית צילה" שבמעלה החמישה והשני, שצויר ב־1955, ב"בית ארדשטיין" שבחיפה. תעלומת היוצר של הציורים מציפה דילמות סגנוניות ופוליטיות המשקפות תקופה. היא מאפשרת לטעון,

איור 1 | ציוריו של שלדון שונברג, שני ציורים בבית איתמר בקיבוץ אפיקים | צילום: מיכל בראור

כפי שהיטיב לנסח זאת יואל קאס, כי הציורים הם תוצר של תקופה ולא של אינדיבידואל, תערובת של סבא, שונברג ורוט שציירו כולם יחד. שני ציורים מונומנטליים של שונברג מצויים על הקיר המערבי של המבנה משני צדי הבמה. משמאל לבמה מצויר איתמר גולני. הנחיית הוועדה, שמונתה לשם כך מטעם הקיבוץ, הייתה שפניו של גולני יהיו לקוחים מתצלום בעוד ש"גופו של איתמר יהיה חסון ושזוף, הוא ילבש גופייה נטולת שרוולים ומכנסיים קצרים, יעמוד בשדה ויאחז חרמש". מימין לבמה מצויר יוגב מצרי "שלבש רק חצאית וגהר לקצור שיבולים במגל" (ענברי 2009: 168). שני הציורים המרשימים מתנשאים לגובה 5 מטרים. ציורו של גולני מזכיר במידה רבה כרזות בולשביקיות.

כחוקרי עבר, אין לנו אלא לבלוש אחריו בתקווה שיוביל אותנו לגילוי מחדש של מחוזות ישנים. יש מקרים, וכזה הוא סיפורם של ציורי הקיר ב"בית איתמר", אולם הספורט של קיבוץ אפיקים, שבהם זיכרון אחד פותח צוהר לאחר ומרתק ממנו. 'יצאנו לחפש אתונות ומצאנו מלוכה', כך נדמה היה לנו בסוף יום העבודה בעודנו נוהגים חזרה לתל אביב מותשים מיום של חשיפת קירות. הייתה זו ראשיתו של מחקר על אודות ציורי הקיר, על תעלומה שפתרונה עדיין לוט בערפל. בחודש פברואר 2014, חשפנו - מתעדים ומשמרים מסטודיו "תכלת" - ב"בית איתמר" סדרה של ששה ציורי קיר נסתרים המתארים סצנות מחיי הקיבוץ. ממדיו של כל ציור כשלושה מטרים על מטר אחד, והם מצוירים בסגנון אחד: קו שחור התוחם משטחי צבע. חשיפת הציורים, שאיש מבני הקיבוץ לא זכר ולא ידע מי צייר אותם, העלתה בפנינו שאלות בנוגע לזהות הציורים ולסיבה שבגינה הם נמחקו. סברה ראשונה שעלתה הייתה, כי האמן שצייר אותם הוא ליאו רוט, צייר וחבר הקיבוץ, שסגנונו מתאים לציורים. אם סברה זו נכונה, יש להניח כי הציורים נמחקו בהסכמתו, שכן למרות הצהרותיו על פגיעה בציוריו בקיבוץ, הוא לא קבל על מחיקת הללו. סברה אחרת, של אלו הטוענים כי רוט מעולם לא צייר ב"בית איתמר", היא שהצייר שלום סבא, ששהה בקיבוץ מספר שנים, צייר אותם. אולם יש מומחים שפוסלים גם סברה זו.

יונתן פורת, חבר קיבוץ אפיקים, סיפר לנו כי ב"בית איתמר" התנסו בציורי קיר כמה מתלמידיו של שלדון (שה) שונברג (Sheldon Schoenberg, 2012-1926), מומחה אמריקאי לציורי פרסקו. שונברג הוזמן בתחילת שנות ה־50 למאה העשרים לצייר ב"בית איתמר", את דיוקנו של איתמר גולני שנהרג בתאונת צניחה במלחמת 1948, על שמו קרוי הבית (איור 1). פרט לציורים באפיקים, בארץ שני פרסקאות נוספים

וקווים החלו לבצבץ מבעד לצבע הלבן, אט אט חשפנו את הסצנות המצוירות שהתגלו לבסוף במלוא הדרן. לדי הקיבוץ, אשר הגיעו להתעמל באולם הספורט מצאו את פעולת החשיפה מרתקת ונרתמו לעזרתנו (איורים 2, 3). כך גילינו, תחת ארבע שכבות של צבע, סדרה של שישה ציורים מסוג סקו (Fresco-secco), טכניקה שבה נוסף על הפיגמנט והטיח מעורבב חומר מאגד, כגון ביצה. הציורים ממוקמים בגובה ארבעה מטרים, משני צדדיו של כל חלון. הם צוירו על שכבת הצבע הראשונה של הבית, כך שגם הם מתוארכים לתחילת שנות ה־50. שני ציורים נוספים נהרסו, ככל הנראה, בשיפוץ האחרון שנערך ב־2013, כשהותקנה דלת גדולה במרכז הקיר (איור 4). ברור, כי הציורים שחשפנו לא היו הסקיצות שבאנו לחפש. הציורים כולם צוירו בסגנון אחיד, קו שחור (קונטור) על גבי כתמי צבע בסיס (צהוב, כחול ואדום),

איור 2 | חשיפת הציורים בבית איתמר, 2014
צילום: מיכל בראור

איור 4 | הקיר שעליו ששת הציורים החשופים בבית איתמר
צילום: מיכל בראור, 2014

ומתארים סצנות שונות מחיי הקיבוץ, ובהן - הנגר, החרש, הסוסים והמטפלת בבית הילדים. הנחנו כי צייר אותן אותו אמן. סגנונם שונה מאוד מזה של שונברג, הפרספקטיבות בהם דרמטיות ולמרות היותם פיגורטיביים הם רחוקים מלהיות ריאליסטיים. חשיפתם של הציורים הבלתי צפויים הובילה לתפנית במחקר, שכן לאור הגילוי החדש לא הסקיצות היו במוקד המחקר אלא הציורים שנחשפו. ההתרשמות שעלתה מההתבוננות בציורים הייתה

איור 3 | חשיפת הציורים בבית איתמר, 2014.
צילום: מיכל בראור

מומחיותו של שונברג כצייר פרסקאות הכתה גלים, וציירים צעירים בני הקיבוצים הגיעו כדי לסייע לו במלאכת הציור וללמוד ממנו תוך כדי כך. לטענתו של יונתן פורת, תלמידיו של שונברג ציירו סקיצות על קירות "בית איתמר". את הסקיצות האלו הגענו לחשוף כאשר אין בידינו עדות למה שאנו עתידים למצוא. יונתן פורת הצביע על הקיר הצפוני של "בית איתמר" כקיר שנערכו עליו הניסיונות. עמדנו מול הקיר הלבן והתחלנו לקלף שכבות של צבע בסכין מנתחים ובפטיש. המלאכה העדינה ארכה זמן רב. כתמי צבע

מתאר את רוט כמי שהיה לו חזון למלא את הארץ באמנות ציבורית בטכניקות אלה. במהלך הסדנה הגיע שונברג לצייר את ציורי הקיר בבית איתמר. רוט שלח את תלמידיו לשמש שוליות לשונברג, כך שבבוקר הם יעזרו לו ובערב יתאמנו על ציורי הפרסקאות שלהם, תחת עיניו של המומחה שונברג.

שיש כאן השפעה מובהקת של האמן פרננד לג'ר (Fernand Léger 1881-1955). לג'ר שאף לייצר פרקטיקה אמנותית מתקדמת ומודעת, שאינה נשענת על הצורות הדידקטיות שאפיינו את הריאליזם הסוציאליסטי. הוא ניסה עד שנותיו האחרונות, למצוא דרך שתגרום לאמנות המודרנית להגיע אל האדם הפשוט ולהשפיע

איור 5 | 5-10. תקריב - הציורים החשופים בבית איתמר | צילום: מיכל בראור, 2014

בשיחות עם הציירים התוודענו לתצלומים של המתלמידים עובדים על הסקיצות שאותן באנו לחפש מלכתחילה (איורים 11-13), אולם אף אחד לא ידע לומר בוודאות מי צייר אותן. בנוגע לשאלת זהות הצייר עלו שתי סברות עיקריות. הראשונה, שמדובר בליאו רוט, הצייר מאפיקים, והשנייה שמדובר בשלום סבא,

עליו. לג'ר פיתח תאוריות הנוגעות לשימוש בצבע באמנות הקיר. הוא האמין כי הצבע הוא מרכיב חיוני בחיים, אשר בשחרורו מהצורה ובחוויה שלו כחלק מהחלל, מאפשר להמונים לרכוש מודעות מרחבית ובכך להשתחרר מדוגמות מחשבתיות.

שתי שאלות עיקריות ניצבו בפנינו בתיעוד שערכנו. הראשונה, מי צייר את הסדרה הזו? (איורים 5-10) והשנייה, מדוע כוסו ציורים אלו בצבע, בעוד אלה של שונברג נותרו על כנם? למרות עזרתה הנדיבה של רות ענברי מנהלת ארכיון אפיקים, הניסיון לחלץ מידע ארכיוני ועדות מצולמת של הציורים שנחשפו לא הוביל לתשובה. בהיעדר מקור אחר, המחקר התמקד בראיונות אישיים עם תלמידיו של שונברג, הציירים עודד ישראלי, יואל קאס ושמעון קפלן. שלושתם תיארו איך הצטרפו לסדנה עם שונברג בהיותם תלמידיו של ליאו רוט (1914 - 2002). לדבריהם, בשנות החמישים אסף רוט חמישה נערים-ציירים לסדנה בת חצי שנה באפיקים, שבה הם למדו רישום לצד טכניקות אחרות כגון פרסקו, ויטרז' ומוזאיקה. עודד ישראלי

איור 11 | עודד ישראלי ושמעון קפלן, 1953. צלם לא ידוע באדיבות ארכיון אפיקים (אוסף עודד ישראלי).

איור 13 | שמעון קפלן, 1953, צלם לא ידוע באדיבות ארכיון אפיקים (אוסף עווד ישראלי)

גולני, וכף רגלו מעולם לא דרכה בבית איתמר. בשל כך הוזמן שונברג לצייר את איתמר. הטענה כי שלום סבא צייר את הציורים הללו נראית הולמת מאוד בהתחשב בסגנון. סבא אמנם לא גר בקיבוץ, אולם הוא שהה בו בשנים 1945-1946 ובמהלך רשם בין היתר סצנות מחיי הקיבוץ. בעבודות הקיר של סבא ובסקיצות שהוא ערך בתקופה זו אנו רואים קו דרמטי ונפחי הרבה יותר מזה המופיע בציורים שחשפנו. באותן שנים הוא עסק יותר בסיפורי התנ"ך ופחות בסצנות מחיי היומיום. (בר אור ועפרת 1994)

בשנת 1953 התקיימה בבית איתמר הוועידה השנייה של איחוד הקבוצות והקיבוצים (איור 14). ייתכן, שהציורים צוירו לקראת הוועידה לשם עיטור הקירות. אם סברה זו נכונה היא אולי מספקת הסבר מדוע היו הציורים חשופים זמן קצר כל כך.

ייתכן, כי בתום פעולת החשיפה תתגלה חתימתו של הצייר והתעלומה תיפתר. עם זאת אני סבורה שאי הוודאות הקיימת בדבר זהות הצייר מרתקת כשלעצמה, שכן היא מציפה את הדילמות של התקופה, סגנוניות ופוליטיות כאחת. התוודעות זו לקונפליקטים בחיי היומיום הקיבוציים, לבית הספר של ליאו רוט וליחסים בין רוט לסבא, חושפת בפנינו רוח וחוויה של תקופה רחבה ומקיפה. אי הוודאות מעלה בפנינו את האפשרות שאותה היטיב לנסח יואל קאס, כי הציורים הם תוצר של תקופה ולא של אינדיבידואל, תערובת

איור 12 | שמעון קפלן ושלדון שונברג, 1953. צלם לא ידוע באדיבות ארכיון אפיקים

מורהו של רוט ששהה גם הוא זמן מה בקיבוץ אפיקים. הטענה, כי מדובר ברוט שימשה בררת מחדל. ישנם ציורים שלו בקו דומה, עם זאת לא איתרנו ציורים בסגנון זהה לאלו שצוירו על הקיר. בשנת 1951 עבר רוט השתלמות בציורי פרסקו בפריז. את הטכניקה הזו הוא ניסה לשלב בציוריו בארץ, כשהוא "מניח בסיס של משטחי צבע נפרדים ומעניק אופי מונומנטלי באמצעות עיוות פרספקטיבי, בין השאר בהשפעת הציור המקסיקני" (בר אור 2000: 28).

במכתב משנת 1953 כתב שלום סבא ליוסף אופיין כך: "אני מבין כי ליאו (רוט) ניסה להבטיח לעצמו את ההצלחה לה קיווה זמן רב, והזמין לעצמו את הקירות הגדולים". איננו יודעים באילו קירות גדולים מדובר, אך ייתכן שהכוונה היא לקירות של בית איתמר.

רוט היה רגיש מאוד לפגיעה בציוריו, ויש עדויות בארכיון למחאותיו בנוגע למחיקת ציורים אחרים שלו בקיבוץ. אם הוא צייר את הציורים האלו, סביר להניח שמחיקתם התבצעה באישורו ובידיעתו.

הסברה כי רוט צייר את הציורים נשללה מכול וכול על ידי עווד ישראלי, בטענה כי רוט רב עם אמו של איתמר

איור 15 | ציורי הקיר של הצייר ליאו רוט עם סיום עבודת השימור, 2017

איור 14 | פרסום הוועידה בעיתון "דבר", 28 באוקטובר 1953

על עבר בעל פנים רבים וסגנונות רבים, בלי לוותר על תפקודו כאולם ספורט.

סוף דבר

בעבודות השימור שערכו משמרים מסטודיו תכלת, נחשפו בשנת 2017 קטעים עליונים של שני ציור קיר נוספים. שמונה ציורים צוירו על הקיר הצפוני בבית איתמר. גם חידת זהותו של הצייר נפתרה. בכתבה בעיתון דבר מ-5 בנובמבר 1953 צוין: "תמונות קיר שעיטרו את בית איתמר ואת חדר האוכל בעת ועידת איחוד הקיבוצים, אותם ציירו החבר ליאו רוט ותלמידי האולפן לציור". זאת ועוד, זלי רוט בנו של הצייר המנוח מצא בסטודיו של אביו סקיצה של אחד הציורים. הצייר אם כן הוא חבר הקיבוץ ליאו רוט.

של סבא, שונברג ורוט, שציירו כולם יחד, בשיתוף התלמידים.

מסע איסוף המידע באמצעות ראיונות עם הציירים, אמנם לא הביא לפתרון תעלומת הציורים, אך הוא היה מסע מרתק אל גישה לאמנות המתמקדת במהלך אידאולוגי-קולקטיבי, שאינה ממקמת במרכז את האמן היחיד. אני סבורה, כי לבית איתמר יש פוטנציאל להפוך למעבדת מחקר על אודות ציורי קיר קיבוציים. אני מציעה שהשלמת החשיפה של הציורים תבוצע בשיתוף הקהילה המקומית, בעיקר עם ילדים ובני נוער. לצד הציורים שגילינו תיחשפנה ודאי הסקיצות, שמופיעות בתצלומים ההיסטוריים. בבית איתמר יוצגו אז מספר סגנונות ציור ובהם: סגנונו הסובייטי של שונברג, סקיצות של תלמידי, והסגנון הצרפתי-איורי של הציורים האלמוניים. כך ישלב המקום מחשבה

רשימת מקורות

- בר אור ג' 2000. בתים נצבו כטופפות. בתוך רוט ל', רועה געגועים. קרית ביאליק.
- בר אור ג', עפרת ג' 1994. שלום סבא. עין חרוד.
- ענברי א' 2009. הביתה. תל-אביב.
- ענברי א' 2000. החיים מגיעים אלי כאילו מבעד למחיצה. בתוך רוט ל' רועה געגועים. קרית ביאליק.
- רוט ל' 1950. שלושים וחמישה רישומי עט ועיפרון. תל אביב.

ראיונות

- רות ענברי, מנהלת ארכיון אפיקים, התכתבות ושיחות חוזרות מרס-מאי, 2014.
- גליה בר אור, חוקרת, פברואר 2014.
- עודד ישראלי, צייר, 16.03.2014
- יואל קאס, צייר, 16.03.2014
- שמעון קפלן, צייר, 18.03.2014